

अस्वीकरण

नेपालीमा अनुवाद गरिएको मामिलाको निर्णय पक्षकारले आफ्नो भाषामा बुझ्नु को लागि मात्र हो। सबै व्यावहारिक र आधिकारिक उद्देश्यका लागि, फैसलाको अंग्रेजी संस्करण नै प्रामाणिक हुनेछ र कार्यान्वयनको उद्देश्यका लागि पनि अंग्रेजी भाषा मै जारी भएको फैसला मान्य हुनेछ।

[२०२०] ४ एस.सी.आर. ५१३

डी. बी. बस्नेत (डी) एलआरएस. मार्फत

बनाम

कलेक्टर र अन्य पूर्वी जिल्ला, गङ्गटोक, सिक्किम र अर्को।

(सन् २०११ को नागरिक अपील नम्बर १९६)

मार्च ०२, २०२०

[सञ्जय किशन कौल र के. एम. जोसेफ, जेजे.]

सिक्किम भूमि (मांग व अधिग्रहण) ऐन, १९७७ - उत्तरदाता नं.२- राज्यले सन् १९८० मा जग्गा अधिग्रहण गर्न खोजेको - याचिकाकर्ताले उक्त जग्गा कानून बमोजिम अधिग्रहण नगरिएको भनी निवेदन दिए - उत्तरदाता नं.२ ले जग्गा अधिग्रहण गर्दा कृषि विभागले उचित प्रक्रिया अपनाएको र मूल याचिकाकर्ताका बाबुलाई रु.६२,६४५/- को क्षतिपूर्ति दिएको भनी प्रतिवाद गरेको छ - सुनवाई न्यायालयले मामिला खारिज गरी दियो- उच्च न्यायालयमा दायर गरिएको अपील पनि खारेज गरियो - अपीलमा, आयोजित गरियो कि: धारा ४ बमोजिम जग्गा अधिग्रहण गर्ने आशयको कुनै सूचना वा अन्य कुनै घोषणा पेश गरेको छैन - अधिग्रहण प्रक्रियाको सम्बन्धमा कुनै अभिलेख उपलब्ध छैन - उत्तरदाता-राज्यले अधिग्रहणको लागि मूल अपीलकर्ताको बुबाबाट प्राप्त सहमति र भुक्तान गरेको क्षतिपूर्तिमा मात्र भरसा गरेको छ - क्षतिपूर्तिको पक्षमा, केवल एक आवरण पत्र उपलब्ध छ र वास्तविक रसिद छैन-साथै, क्षतिपूर्ति भुक्तानी गर्न र क्षतिपूर्ति भुक्तानी गर्ने खाताबाट निकालिएको रकमको कुनै प्रमाण छैन - उक्त ऐनको उप-धाराहरु ३(१), ४(२), ५(१) र ५(२) बमोजिमको व्यवस्था भए बमोजिमको प्रक्रिया पूरा नगरी अधिग्रहणको अनुमान गर्न सकिदैन - उक्त ऐनले परिकल्पना गरेबमोजिमको प्रक्रिया पूरा भएको र क्षतिपूर्ति भुक्तानी भएको प्रमाणित गर्ने दायित्व राज्यको काँधमा थियो - प्राथमिक र माध्यमिक दुवै प्रमाणको अभाव छ - उत्तरदाताहरूले कानून बमोजिम जग्गा अधिग्रहण गरी क्षतिपूर्ति दिएको कुरा प्रमाणित गर्न असफल भएका छन् -

तसर्थ, याचिकाकर्तालाई सूचना दिनुभन्दा कम्तीमा तीन वर्षको अवधिको लागि उत्तरदाताहरूले जग्गाको कब्जा गर्नुका साथै सो जग्गाको अवैध प्रयोग र कब्जाको लागि क्षतिपूर्ति को हकदार हुनेछन् - तथापि, उत्तरदाता राज्यलाई यस निर्णयको परिणामको विश्लेषण गर्न केही समय (तीन महिना) दिइएको थियो र, यदि उनीहरूले चाहेको खण्डमा, उक्त ऐन अन्तर्गत उचित अधिसूचना मार्फत भूमि अधिग्रहण गर्न र कानूनमा उचित सहारा लिनको लागी ताकि उनीहरूलाई भूमि राख्न सक्षम बनाउन सकियोस् - भारतको संविधान - लेख ३००ए।

अपीललाई अनुमति दिँदै न्यायालयले यो निर्धारण गर्यो:

१. प्रश्न यो हो कि अधिग्रहणको प्रक्रिया कानून अनुसार पालन गरिएको थियो कि थिएन। सिविकम भूमि (माग र अधिग्रहण) ऐन, १९७७ को धारा ४ अन्तर्गत भूमि अधिग्रहण गर्ने आशयको यस न्यायालयलाई कुनै सूचना वा त्यसपछि कुनै अन्य घोषणा गरिएको छैन। वास्तवमा यस न्यायालय समक्ष के दावी गरिएको छ, र तलका न्यायालयहरू समक्ष पनि, यो हो कि अधिग्रहण प्रक्रियाको सम्बन्धमा कुनै रेकर्ड उपलब्ध छैन। यसले स्पष्ट रूपमा उत्तरदाता राज्यलाई एक कठिन परिस्थितिमा राख्छ, जुन अधिग्रहणको लागि प्राप्त सहमति र क्षतिपूर्ति भुक्तान गरिएको छ, निर्धारित रूपमा मात्र भरोसा गरेर प्राप्त गर्न खोजिएको थियो। क्षतिपूर्तिको पक्षमा, केवल एक आवरण पत्र उपलब्ध छ, र वास्तविक रसिद छैन। यस न्यायालयले पनि माथि उल्लेख गरेको छ कि नगदमा भुक्तानी गर्ने असामान्य प्रक्रिया अपनाइएको दाबी गरिएको छ, र यो रकम एक नगण्य रकम होइन, यदि यो अधिग्रहणको वर्षलाई हेरिन्छ भने। यस न्यायालयले अधिकारीहरूलाई यो देखाउनको लागि थप मौका पनि दियो, कुन खाताबाट यो क्षतिपूर्ति कलेक्टरले निकालेको थियो, तर यो देखिन्छ कि रकम फिर्ता भएको कुनै प्रमाण छैन, क्षतिपूर्तिको भुक्तानी त टाडानै जावोस। मूल अपीलकर्ताका पिताको मिति २०.३.१९८० को पत्र निःसन्देह भूमि अधिग्रहणको लागि नो-अब्जेक्सन हो, तर क्षतिपूर्ति पछि भुक्तान गरिएको बाबत मात्र। उक्त ऐन बमोजिम जग्गा प्राप्ति वा मुआब्जा निर्धारणको प्रक्रियाको प्रमाण पेश गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई यस पत्रले बेवास्ता गरेको छैन। उक्त ऐनको धाराहरू ३(१),

४(२), ५(१) र ७(२) बमोजिमको प्रक्रिया पूरा नगरी अधिग्रहणको अनुमान गर्न सकिँदैन। उक्त ऐनले परिकल्पना गरेको प्रक्रिया पूरा भएको र क्षतिपूर्ति भुक्तानी भएको प्रमाणित गर्ने दायित्व राज्यको काँधमा थियो। यी मध्ये कुनै पनि पक्षको समर्थनमा एक रती पनि प्रमाण पेश गरिएको छैन, मूल अपीलकर्ताका पिताले क्षतिपूर्ति तिरेर जग्गा अधिग्रहण गर्न अनुमति दिने इच्छा गरेको, मालपोत विभागले चेक मार्फत जिल्ला कलेक्टरलाई रकम पठाएको र तत्पश्चात् केही रसिद संलग्न गरिएको भनी कलेक्टर/उत्तरदाता नं.१ को पत्र बाहेक, नगदमा भुक्तानी स्वीकार गर्दै (रसिद फेला नपरेको) देखिन्छ। यसरी, प्राथमिक र माध्यमिक प्रमाण दुवैको अभाव छ। [अनुच्छेद १३] [५२०] यद्यपि भूमिमा अधिकारहरू अब मौलिक अधिकार रहेनन्, तैपनि यो भारतको संविधानको धारा ३०० ए अन्तर्गत एक संवैधानिक अधिकार को रूपमा रहेको छ, र कुनै पनि व्यक्तिलाई सम्पत्तिको अधिकारबाट अलग गर्न चाहने कुनै पनि ऐनको प्रावधानहरू कडाईका साथ पालन गर्नु पर्दछ। [अनुच्छेद १४] [५२०-जी]

2. भूमि अधिग्रहण ऐन, १८९४ को धारा ४(१) को कार्यविधि (उक्त ऐनको धारा ५(१) सरह) को प्रक्रिया अपनाउनु अनिवार्य छ र सो सूचना त्यसमा भएको व्यवस्था बमोजिम नदिएमा अधिग्रहणको सम्पूर्ण प्रक्रिया बिग्रने छ भन्ने समेत स्थापित कानून छ। यस्तो गैर-अनुपालनको आधारमा परिसरमा प्रवेश गर्दा प्रवेश गैरकानूनी हुनेछ। कानून चरित्रमा पूर्व-स्वामित्व भएको हुनाले, यसलाई कडाईका साथ पालन गर्न आवश्यक छ। सूचनाको उद्देश्य इच्छुक व्यक्तिहरूलाई जग्गा अधिग्रहण गर्ने अभिप्रायबारे जानकारी गराउनु हो। यस ऐनका यी प्रावधानहरू, जसरी उनीहरूले पठित छन्, यसरी पनि पालन गर्न आवश्यक छ। [अनुच्छेद १५] [५२१-ए-बी]

3. माथि उल्लिखितको परिणाम के हुनेछ भने उत्तरदाताहरूले कानूनअनुसार जग्गा अधिग्रहण गरेका थिए र उचित क्षतिपूर्ति त दिएका थिए भन्ने कुरा स्थापित गर्न असफल भएका छन्। तसर्थ, उत्तरदाताले सूचना दिनुभन्दा कम्तीमा तीन (३) वर्षको अवधिको लागि याचिकाकर्ताहरूले जग्गाको स्वामित्व र त्यसको अवैध प्रयोग र कब्जाको लागि क्षतिपूर्ति को हकदार हुनेछन्। रामकृष्ण रेड्डी विरुद्ध यस

न्यायालयको निर्णयको कारण यस न्यायालयले आफ्नो अवलोकनमा बलियो बनाएको छ, जहाँ यो मानिएको थियो कि मालिकलाई भूमिको गलत प्रयोग र कब्जाको लागि क्षतिपूर्तिको हकदार हुन सक्छ जसको सम्बन्धमा भूमि अधिग्रहण ऐनको धारा ४ अन्तर्गत कुनै अधिसूचना जारी गरिएको छैन, कब्जाको मिति देखि मितिसम्म यस्तो सूचना अन्तमा प्रकाशित भएको छ। [अनुच्छेद १९] [५२५-ए-सी]

4. तथापि, यो न्यायालयले उत्तरदाता-राज्यलाई यस फैसलाको नतिजाको विश्लेषण गर्न र यदि उनीहरूले चाहेमा उक्त ऐनअन्तर्गत उचित अधिसूचनामार्फत जग्गा अधिग्रहण गर्न र उनीहरूलाई जग्गा राख्न सक्षम बनाउन कानुनी रूपमा उचित उपाय लिन केही समय दिन चाहन्छ। यस न्यायालयले उत्तरदाता-राज्यलाई उनीहरूले के गर्न चाहन्छन् भनेर आफ्नो मन बनाउन निर्णयको मितिबाट तीन (३) महिनाको समय प्रदान गर्दछ। के तिनीहरू अझै पनि उचित अधिसूचना जारी गरेर जग्गा राख्न चाहन्छन्, वा तिनीहरू जग्गाको कब्जा समर्पण गर्न चाहन्छन्। कुनै पनि परिस्थितिमा, प्रयोग र व्यवसायका लागि भुक्तानीको प्रश्न अझै पनि उठ्नेछ, जुन कानून अनुसार निर्धारण गर्नुपर्नेछ। कानुनी लाभ अदालतको आयुक्तद्वारा निर्धारित गरिनेछ, जसलाई सुनवाई न्यायालयद्वारा नियुक्त गरिनेछ, किनकि त्यस तर्फबाट वादीमा नै राहत खोजिएको छ। [अनुच्छेद २०] [५२५-डी-इ]

विद्या देवी बनम हिमाचल प्रदेश राज्य र अन्यहरू। (सन् २०२० को सी.ए.नं. ६०-६१ मा भारतको सर्वोच्च न्यायालयले गरेको निर्णयको आधारमा मिति ०८.०१.२०२० को फैसला)

मा।

एन पद्मम्मा र अन्यहरू बनाम रामकृष्ण रेड्डी र अन्यहरू।

(२००८) १५ एससीसी ५१७; नरिन्दरजीत सिंह र रणजीत सिंह र अन्यहरू बनाम उत्तर प्रदेश राज्य र अन्यहरू, आदि। (१९७३) १ एससीसी १५७; लाओ बनाम एम रामकृष्ण रेड्डी (२०११) ११ एससीसी ६४८-उल्लेख गरिएको छ।

मामिलाको कानून सन्दर्भ

6

[२००८] ९ एससीआर ५३५	उल्लेख गरिएको	अनुच्छेद १४
[१९७३] २ एससीआर ६९८	उल्लेख गरिएको	अनुच्छेद १५
(२०११) ११ एससीसी ६४८	उल्लेख गरिएको	अनुच्छेद १९

रिपोर्ट गर्न सकिने

भारतको सर्वोच्च न्यायालय नागरिक क्षेत्रअधिकारमा

सन् २०११ को नागरिक अपील नं. १९६

डी. बि. बस्नेत् (डी) एलआरएस मार्फत।अपीलकर्ता

विरुद्ध

कलेक्टर

पूर्वी जिल्ला, गान्तोक, सिक्किम र अन्य ... उत्तरदाताहरु

निर्णय

सञ्जय किशन कौल, जे।

१. सिक्किम सरकारको कृषि विभाग (उत्तरदाता नं.२) ले सन् १९८० मा जग्गा नाप्ने जग्गा अधिग्रहण गर्न खोज्यो जुन ८.३६ एकड, पूर्वी सिक्किमको साङको डुन्डुङ बलकमा अवस्थित छ, जुन सन्तति बगैँचा क्षेत्रीय केन्द्र निर्माण गर्ने उद्देश्यले अधिग्रहण गर्न खोज्यो। उक्त जग्गा सिक्किमका महाराजाको नाममा १.२९ एकड र मूल अपीलकर्ताका पिता मानबहादुर बस्नेतको

नाममा ७.०७ एकड गरी दुई नाममा दर्ता गरिएको थियो। त्यो जग्गा हालको मामिलामा 8
विवादको विषय वस्तु हो।

२. उक्त जग्गामा आंशिक रूपमा तारबार लगाइएको छ, जसमा खेत, केही ब्यारेक र कार्यालयहरू छन्। स्वर्गीय मानबहादुर बस्नेतको सन् १९९१ मा निधन भएको थियो जहाँ उक्त सम्पत्ति हालको कार्यवाहीमा (हाल उनका दुई छोराहरू द्वारा प्रतिनिधित्व गरिएको) अपीलकर्ताको अंशमा झरेको थियो। मानबहादुर बस्नेतको परिवारमा सात (७) सन्तान रहेको भए तापनि डिबी बस्नेतको मामिलाको सम्पत्ति माथिको दाबीको सम्बन्धमा दाजुभाइ तथा दिदीबहिनीबीच कुनै विवाद छैन।
३. सन् २००२ को मार्चमा जब उनले मामिलाको सम्पत्तिको भ्रमण गरे, उनले पत्ता लगाए कि उत्तरदाताहरूले गलत तरिकाले अतिक्रमण गरेका थिए र यसलाई कृषि खेतको रूपमा प्रयोग गरेका थिए। उनले पहिले गान्तोकबाट टाढा बसेको दाबी गरे र यसैले, गत ५.४.२००२ मा नागरिक प्रक्रिया संहिता, १९०८ को धारा ८० अन्तर्गत एक नोटिस दिए। यसको कुनै जवाफ आएन र, यसैले, जिल्ला न्यायाधीश (पूर्वी र उत्तर), गान्तोक, सिक्किमको न्यायालयमा मामिला दायर गरियो, गत ९.१२.२००२ मा शीर्षक मामिला नम्बर ६/२००४ (पुनः नम्बर) को रूपमा।
४. गरिएको दाबीको सार यो थियो कि सिक्किम भूमि (अधिग्रहण र अधिग्रहण) ऐन, १९७७ (यसपछि 'उक्त ऐन' को रूपमा उल्लेख गरिएको) अन्तर्गत परिकल्पना गरिएको प्रक्रिया लागू गरिएको थिएन वा पालन गरिएको थिएन। यो प्रक्रिया जग्गा प्राप्ति ऐन, १८९४ (यसपछि '१८९४ ऐन' भनिएको) सँग मिल्दोजुल्दो छ अर्थात् जग्गा प्राप्तिका लागि ऐनको धारा ४ बमोजिम आवश्यक सूचना, इच्छुक व्यक्तिलाई ऐनको धारा ५ बमोजिम दाबी पेश गर्ने अवसर र ऐनको धारा ७ अन्तर्गत क्षतिपूर्तिको रकम निर्धारण गर्न। अधिग्रहणको कुनै सूचना कहिल्यै प्रकाशित गरिएको थिएन, न त यसको लागि कुनै प्रक्रिया अपनाइयो।
५. उत्तरदाता नं.२ ले हदबन्दीको बारको मामिला प्रतिरक्षा गर्न खोज्यो। सन् १९८० मा जग्गा अधिग्रहण गर्दा कृषि विभागले प्रक्रिया पुरयाएर मालपोत विभागमार्फत स्वर्गीय मानबहादुर बस्नेतलाई रु ६२ हजार ६४५ मुआब्जा दिएको उनीहरूको भनाइ छ। यसरी तिनीहरूले विषयवस्तुको सम्पत्तिको शान्तिपूर्ण कब्जाको आनन्द उठाइरहेका थिए। सरकारलाई भाडा तिरेको भनी स्वर्गीय अपिल्कर्ताको दाबी कृषि विभागको जानकारीमा नभएको उल्लेख गरिएको थियो।

६. सुनवाई न्यायालयले गत ३१.१०.२००६ को निर्णय र आदेश द्वारा मामिलालाई खारेज गर्यो, दुबै सीमितताको आधारमा साथै ठोस गुणहरू को आधार मा। योग्यताको विचार यस तथ्यमा आधारित थियो कि क्षतिपूर्ति को भुगतान को मूल मुद्रित रसीद कार्यवाही को रेकर्ड मा नोट गरिएको थियो, यद्यपि वास्तविक रसीद उपलब्ध थिएन। अन्तरविभागीय रूपमा समेत आदानप्रदान भएको पत्राचारमा क्षतिपूर्ति भुक्तानी भइरहेको उल्लेख गरिएको थियो भने स्वर्गीय मानबहादुर बस्नेतले पठाएको पत्रले उचित क्षतिपूर्ति तिरेर सम्पत्ति हस्तान्तरण गर्न सहमति जनाएको उल्लेख गरिएको थियो।
७. आरएफए नं.२/२००७ भएकोले सिक्किमको उच्च न्यायालयमा दायर गरिएको र दर्ता गरिएको अपीलमा, दुवै मामिलाहरूमा यसको परीक्षण गरिएको थियो र गत २९.५.२००८ मा खारेज गरिएको थियो। तथापि, जहाँसम्म सीमाको पक्षको कुरा छ, उच्च न्यायालयले परिसिमा ऐन, १९६३ को लेख ६५ मा भरोसा गरेर सुनवाई न्यायालयको निष्कर्षसँग असहमति जनायो, जसले प्रतिकूल कब्जाको अवस्थामा बाह्र (१२) वर्षको अवधिको व्यवस्था गर्यो।
- प्रतिकूल कब्जाको यस्तो मामिला राज्य सरकारका लागि वकालत गर्न गाह्रो थियो र कुनै पनि मामलामा, तथ्यको आधारमा, कहिल्यै पनि वकालत गरिएको थिएन। उक्त ऐन अन्तर्गत कुनै सूचना प्रकाशित भएको छैन र सो सम्बन्धमा कुनै अभिलेख समेत पेश गरिएको छैन भन्ने समेत उल्लेख गरिएको छ। वास्तविक हस्ताक्षर र मुद्रित रसिदहरू पनि रेकर्डमा राखिएको थिएन। सरकारले जग्गा अधिग्रहण गरेको भनी दाबी गर्ने असंगत अडान र त्यसका लागि मालपोत संकलन गर्ने क्रममा पनि उल्लेख गरिएको थियो। यी पक्षहरूलाई स्व मानबहादुर बस्नेतको मिति २०.३.१९८० गतेको पत्र, जसले आफूलाई क्षतिपूर्ति दिएको भए अधिग्रहणमा कुनै आपत्ति नभएको भनी दिएको पत्र र मालपोत विभागको मिति २.४.१९८० मा स्वर्गीय मानबहादुर बस्नेतलाई भुक्तानीका लागि जिल्ला कलक्टर समक्ष पठाएको पत्रसँग सन्तुलित हुन खोजिएको थियो। यी लिखतहरूको अगाडि मालपोतको अभिलेख त्यस्तो महत्वको नभएको तर अपिल्कर्ताको दुर्दशाप्रति सहानुभूति प्रकट गर्दै र सम्पूर्ण विवादमा सरकारको कमजोर स्थितिलाई स्वीकार गर्दै अपिल्कर्ताबाट सङ्कलित भू-राजस्वलाई सरकारले थामिराख्नुको कुनै औचित्य नभएको देखियो। सो सम्बन्धमा कुनै दावी नगरिएकोले सरकारले "नमूना वादी" को रूपमा कार्य गर्नु पर्ने भएकोले, यदि अपीलकर्ताले माग गरेमा सो फिर्ता गर्नु पर्दछ भन्ने निर्देशन दिइयो।
८. उत्प्रेषणको आदेशविरुद्ध दायर गरिएको एसएलपीमा गत ७.१.२०११ मा अनुमति दिइएको

थियो। तथापि, यस मामिलालाई पहिलो पटक सुनवाईको लागि लिइएको थियो गत २.५.२०१९ मा। दुवै पक्षका विद्वान अधिवक्ताको कुरा सुनेपछि उत्तरदाताहरूका विद्वान अधिवक्ताको अनुरोधमा अभिलेख जाँचबुझ गरी संकलकबाट रु.६२,६४५ नगद (कथित र दाबी गरिए बमोजिम) कसरी निकालियो र कुन कागजात (हरू) ले स्वर्गीय मानबहादुर बस्नेतलाई भुक्तानी गरेको प्रमाणित भयो भनी न्यायालयलाई देखाउन समय दिइएको थियो। यो अवलोकन गरिएको थियो कि यो कम भन्दा कम अपेक्षित थियो कि उत्तरदाताहरूले अधिग्रहण कार्यवाहीको सबै रेकर्डहरू हराएको दाबी गरे र कुनै पनि सूचनाहरू उपलब्ध थिएनन्। उक्त आदेशको अन्त्यमा भनिएको छ, 'यदि राज्य सरकारले जग्गा राख्न चाहेमा नयाँ सूचनामार्फत जग्गा अधिग्रहण गर्न आवश्यक छ।

९. गत २७.८.२०१९ मा विश्लेषण गरिएको एक शपथपत्र अगस्त, २०१९ मा दायर गरिएको थियो, र यो फेला पर्यो कि कलेक्टरले खाताबाट रु.६२,६४५ नगद निकालेको कुनै प्रमाण छैन, न त स्वर्गीय मानबहादुर बस्नेतको भुक्तानी स्वीकार गरेको कुनै रसिद, रसिदको लागि उल्लेखित आवरण पत्र बाहेक। यी तथ्यहरूको परिप्रेक्ष्यमा, पारस्परिक सहमतिको समाधान गर्नको लागि, विवादलाई सिविकम उच्च न्यायालय को छेउमा रहेको मध्यस्थता केन्द्रमा पठाइएको थियो। दुर्भाग्यवश यसले पनि कुनै परिणाम उत्पन्न गरेन, एक विफलता रिपोर्ट प्राप्त भयो र, यसैले, बाँकी तर्कहरू सुनियो।
१०. हामी देख्न सक्छौं कि अनुमति प्रदान गरिएको भए तापनि, परिसीमाहरूको खोजी सहित कुनै पनि पक्षमा उत्तरदाताहरू द्वारा कुनै क्रस-आपत्तिहरू दायर गरिएको थिएन।
११. जे होस्, उच्च न्यायालयले देखेको तथ्य के हो भने, उत्तरदाताहरूको हकमा प्रतिकूल कब्जा थियो भन्ने होइन, तर उनीहरूले उचित प्रक्रियाबाट जग्गा अधिग्रहण गरेका थिए र त्यसको लागि क्षतिपूर्ति तिरेका थिए। हामी उच्च न्यायालयसँग सहमत छौं कि उत्तरदाता द्वारा प्रतिकूल कब्जाको पनि कुनै निवेदन छैन। यस अपीलमा हामीलाई त्यही द्वारा हिरासतमा राखिने छैन।
१२. हामी यस दृष्टिकोणसँग पूर्ण सहमत छौं र यस कारणले पनि प्रतिकूल कब्जाको निवेदन वास्तवमा जीवित रहँदैन।

१३. यसले हामीलाई अधिग्रहणको प्रक्रिया कानून अनुसार पालन गरिएको हो कि होइन भन्ने प्रश्नमा ल्याउँछ। धारा ४ बमोजिम जग्गा अधिग्रहण गर्ने आशय वा तत्पश्चात् अन्य कुनै घोषणा गरिएको छैन। वास्तवमा हाम्रो अगाडि के दावी गरिएको छ, र तलका न्यायालयहरू समक्ष पनि, यो हो कि अधिग्रहण प्रक्रियाको सन्दर्भमा कुनै रेकर्ड उपलब्ध छैन। यसले स्पष्ट रूपमा उत्तरदाता राज्यलाई एक कठिन परिस्थितिमा राख्छ, जुन अधिग्रहणको लागि प्राप्त सहमति र क्षतिपूर्ति भुक्तान गरिएको दावा गरिएको छ, निर्धारित रूपमा मात्र भरोसा गरेर प्राप्त गर्न खोजिएको थियो। क्षतिपूर्तिको पक्षमा, केवल एक आवरण पत्र उपलब्ध छ, र वास्तविक रसिद छैन। हामीले यो पनि देखेका छौं कि नगदमा भुक्तानी गर्ने असामान्य प्रक्रिया अपनाइएको दावी गरिएको छ, र यो रकम नगण्य रकम होइन, यदि हामी अधिग्रहणको वर्ष हेर्छौं भने। हामीले अधिकारीहरूलाई यो देखाउनको लागि थप मौका पनि दियो, कुन खाताबाट यो क्षतिपूर्ति कलेक्टरले फिर्ता लिएको थियो, तर यो देखिन्छ कि रकम फिर्ता भएको कुनै प्रमाण छैन, क्षतिपूर्तिको भुक्तानी त् टाडानै जावोस। स्वर्गीय मानबहादुर बस्नेतको मिति २०.०३.१९८० गतेको पत्र जग्गा अधिग्रहणमा कुनै आपत्ति छैन भन्ने कुरामा कुनै शङ्का छैन, तर पछि मुआब्जा दिइएको छ। उक्त ऐन बमोजिम जग्गा प्राप्ति वा मुआब्जा निर्धारणको प्रक्रियाको प्रमाण पेश गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई यस पत्रले बेवास्ता गरेको छैन। उक्त ऐनको धाराहरू ३(१), ४(२), ५(१) र ७(२) बमोजिमको प्रक्रिया पूरा नगरी अधिग्रहणको अनुमान गर्न सकिँदैन। उक्त ऐनले परिकल्पना गरेको प्रक्रिया पूरा भएको र क्षतिपूर्ति भुक्तानी भएको प्रमाणित गर्ने दायित्व राज्यको काँधमा थियो। यी मध्ये कुनै पनि पक्षको समर्थनमा कुनै पनि प्रमाण पेश गरिएको छैन, स्वर्गीय मानबहादुर बस्नेतले मुआब्जा भुक्तानीमा जग्गा अधिग्रहण गर्न अनुमति दिने इच्छा गरेको, मालपोत विभागले चेकमार्फत जिल्ला कलेक्टरलाई रकम पठाएको र तत्पश्चात् केही रसिद संलग्न भएको भनी कलेक्टर/उत्तरदाता नं.१ को पत्र, नगदमा भुक्तानी स्वीकार गर्दै (रसिद फेला नपरेको)। तसर्थ, प्राथमिक र माध्यमिक दुवै प्रमाणको अभाव छ।
१४. हामी ध्यान दिन सक्छौं कि भूमिको अधिकार अब मौलिक अधिकार नभए तापनि यो भारतको संविधानको लेख ३००ए अन्तर्गत एक संवैधानिक अधिकार को रूपमा रहेको छ, र कुनै पनि व्यक्तिलाई सम्पत्तिको अधिकारबाट अलग गर्न चाहने कुनै पनि ऐनको प्रावधानहरू कडाईका साथ पालन गर्नु पर्दछ^१।

^१एन. पद्मम्मा र अन्यहरू बनाम एस. रामकृष्ण रेड्डी र अन्यहरू। (२००८) १५ एससीसी ५१७

१५. भूमि अधिग्रहण ऐन, १८९४२ को धारा ४(१) को कार्यविधि (उक्त ऐनको धारा¹²(१) सरह) को प्रक्रिया अपनाउनु अनिवार्य छ र सो सूचना त्यसमा भएको व्यवस्था बमोजिम नदिएसम्म सम्पूर्ण अधिग्रहण प्रक्रिया बिग्रने छ भन्ने समेत स्थापित कानून रहेको छ। यस्तो गैर-अनुपालनको आधारमा परिसरमा प्रवेश गर्दा प्रविष्टि गैरकानूनी हुनेछ³। जुन कानून को चरित्र मा जफत गरिएको छ, त्यसैलाई कडाईका साथ पालन गर्न आवश्यक छ। सूचनाको उद्देश्य इच्छुक व्यक्तिहरूलाई जग्गा अधिग्रहण गर्ने मनसायको बारेमा जानकारी दिनु हो। तसर्थ, उक्त ऐनका यी प्रावधानहरू, जसरी उनीहरूले पढेका छन्, त्यसरी नै पालना गर्नु पनि आवश्यक छ।

१६. हामीले विद्या देवी ४ मा कानूनको विकास र उक्त उद्देश्यको औचित्यको बारेमा विस्तृत छलफल पाउँछौं जसको सम्बन्धित अनुच्छेदहरू निम्नानुसार पढिएका छन्:
"१०.१. संविधानको भाग ३ मा लेख ३१ ले प्रत्याभूत गरेको सम्पत्तिको हक मौलिक हक भएको अवस्थामा सन् १९६७ मा याचिकाकर्तालाई जबर्जस्ती निजको सम्पत्ति जफत गरिएको थियो।

२ प्रारम्भिक सूचनाको प्रकाशन र सो सम्बन्धी अधिकृतहरूको अधिकार । ३ नरेन्द्रजीत सिंह र रञ्जित सिंह र अन्यहरू बनाम उत्तर प्रदेश राज्य र अन्यहरू, आदि (१९७३) १ एससीसी १५७

४ (पहिले उल्लेखित)

लेख ३१ ले निजी सम्पत्तिको अधिकारको प्रत्याभूति गरेको छ (पश्चिम बङ्गाल राज्य विरुद्ध सुबोध गोपाल बोस र अन्यहरू। एआईआर १९५४ एससी ९२), जुन कानूनको उचित प्रक्रिया बिना र न्यायोचित र उचित क्षतिपूर्तिमा वंचित हुन सक्दैन।

१०.२. सम्पत्तिको अधिकार संविधान (चौँतीसौं संशोधन) ऐन, १९७८ द्वारा मौलिक अधिकारको रूपमा समाप्त भयो, तथापि, यो मानव अधिकारको रूपमा रहिरह्यो (तुकाराम काना जोशी र अन्यहरू बनाम एम.इ.डी.सी. र अन्यहरू। (२०१३) १ एससीसी ३५३) एक कल्याणकारी राज्य मा, र संविधान को लेख ३००ए अन्तर्गत एक संवैधानिक अधिकार। संविधानको धारा ३०० (ए) मा कुनै पनि व्यक्तिलाई कानूनको अधिकार बाहेक निजको सम्पत्तिबाट बञ्चित गरिने छैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। कानूनद्वारा स्थापित प्रक्रिया अनुसार बाहेक राज्यले कुनै पनि नागरिकको सम्पत्ति खोस्न सक्दैन। क्षतिपूर्ति तिर्ने दायित्व, यद्यपि लेख ३००ए मा स्पष्ट रूपमा समावेश गरिएको छैन, त्यस अनुच्छेदमा अनुमान गर्न सकिन्छ (केटी प्लान्टेशन

कानूनको उचित प्रक्रिया नअपनाई कुनै व्यक्तिलाई उसको निजी सम्पत्तिबाट जबर्जस्ती बेदखल गर्नु मानव अधिकारको साथै संविधानको लेख ३००ए अन्तर्गतको संवैधानिक अधिकारको समेत उल्लङ्घन हुनेछ।

हिन्दुस्तान पेट्रोलियम कर्पोरेसन लिमिटेड बनाम दारिउस शापुर चेन्नई (२००५) ७ एससीसी ६२७ को निर्णयमा निर्भरता राखिएको छ, जसमा यस न्यायालयले भन्यो:

" ६. ... संविधानको लेख ३००(ए) मा भएको व्यवस्थालाई दृष्टिगत गरी राज्यले आफ्नो "प्रबुद्ध डोमेन" को अधिकारको प्रयोग गरी कुनै व्यक्तिको सम्पत्तिको अधिकारमा हस्तक्षेप गर्न सक्नेछ तर त्यो सार्वजनिक प्रयोजनका लागि हुनुपर्दछ र त्यसको लागि उचित क्षतिपूर्ति तिर्नु पर्दछ।

(जोर मूल रूपमा प्रदान गरिएको छ)

एन. पद्मम्मा बनाम एस. रामकृष्ण रेड्डी (२००८) १५ एससीसी ५१७ मा, या न्यायालयले भन्यो कि:

"२१. सम्पत्तिको अधिकार मानव अधिकार का साथै संवैधानिक अधिकार पनि हो भने कानून बमोजिम बाहेक सो अधिकार खोस्न पाइने छैन। संविधानको लेख ३००ए ले यस्तो अधिकारको संरक्षण गरेको छ । भारतको संविधानको लेख ३००ए को प्रावधानलाई ध्यानमा राखेर यस्तो अधिकार खोस्न खोजिएको ऐनको प्रावधानलाई कडाइका साथ व्याख्या गरिनुपर्छ।

(जोर मूल रूपमा प्रदान गरियो)

दिल्ली एयरटेक सर्विसेज प्राइवेट लिमिटेड र अन्यहरु बनाम उत्तर प्रदेश राज्य र अन्यहरु। (२०११) ९ एससीसी ३५४ मा, यस न्यायालयले सम्पत्तिको अधिकारलाई निम्न शब्दहरूमा आधारभूत मानव अधिकारको रूपमा मान्यता दिएको छ:

"३०. प्रत्येक न्यायशास्त्र र विभिन्न राजनीतिक चिन्तकहरूले यो स्वीकारेका छन् कि सम्पत्तिको केही रकम सरकारको निरंकुशता र आर्थिक उत्पीडनको विरुद्ध एक अपरिहार्य सुरक्षा हो। जेफरसनको विचार थियो कि सम्पत्तिको समर्थन बिना स्वतन्त्रता लामो समयसम्म बाँच्न सक्दैन। सम्पत्ति सुरक्षित हुनुपर्छ, अन्यथा स्वतन्त्रता बाँच्न सक्दैन" जोन एडम्सको विचार थियो। वास्तवमा अन्य संवैधानिक मूल्यमान्यता फस्टाउने हो भने सम्पत्ति नै बीउको ओछ्यान हो, जसलाई संरक्षण गर्नेपर्छ भन्ने धारणा राजनीतिक चिन्तक र न्यायविद्हरूबीचको सहमति हो।

(जोर मूल रूपमा प्रदान गरियो)

जिलुभाई नानभाई खाचर बनाम गुजरात राज्य, (१९९५) १ एससीसी ५९६ मा यस न्यायालयले निम्नानुसार ठहरायो:

"४८. ... अर्को शब्दमा भन्ने हो भने धारा ३००ए ले राज्यको अधिकारलाई मात्र सीमित गर्दछ कि कुनै पनि व्यक्ति कानूनको अधिकारद्वारा बाहेक उसको सम्पत्तिबाट बञ्चित हुने छैन। कानूनको स्वीकृति बिना कुनै पनि अभाव हुनु हुँदैन। कुनै पनि अन्य मोडद्वारा बञ्चित हुनु भनेको अनुच्छेद ३००ए अन्तर्गत अधिग्रहण वा कब्जा लिनु होइन। अर्को शब्दमा भन्ने हो भने, यदि त्यहाँ कुनै कानून छैन भने, त्यहाँ कुनै अभाव छैन।

(जोर मूल रूपमा प्रदान गरियो)

- 10.2. यस अवस्थामा, अपीलकर्तालाई कुनै कानूनी स्वीकृति बिना, र कानूनको उचित प्रक्रिया को पालन नगरी, र न्यायोचित क्षतिपूर्ति को भुक्तानी बाट बञ्चित गर्न को लागी उनको सम्पत्तिलाई बलपूर्वक बेदखल गर्न सकिदैन, १९६७ मा जबर्जस्ती विस्थापनको मितिमा मौखिक अधिकारको रूप मा।
- 10.3. अपीलकर्ता वा तिनका पूर्ववर्तीहरूले अधिग्रहणको लागि "मौखिक" सहमति दिएका थिए भन्ने राज्यको तर्क पूर्णतया आधारहीन छ। हामी राज्यद्वारा अपीलकर्तालाई उसको सम्पत्तिको अनिवार्य रूपमा विनिवेश गर्न अधिकार र कानूनी स्वीकृतिको पूर्ण अभाव पाउँछौं।
- 10.4. विधिको शासनद्वारा शासित लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थामा राज्यले कानूनको स्वीकृति बिना कुनै पनि नागरिकलाई उनीहरूको सम्पत्तिबाट बञ्चित गर्न सक्दैनथ्यो। यस न्यायालयले तुकाराम काना जोशी र अन्यहरू एम.आई.डी.सी. र अन्यहरू मा गरेको फैसलामा निर्भरता राखिएको छ। (२०१३) १ एससीसी ३५३ जसमा यो आयोजित गरिएको थियो कि राज्यले अधिग्रहण, माग, वा कुनै अन्य स्वीकार्य वैधानिक मोडको लागि प्रक्रियाको पालना गर्नु पर्दछ। राज्य विधिको शासनद्वारा शासित कल्याणकारी राज्य

भएको नाताले संविधानले व्यवस्था गरेको भन्दा बाहिरको हैसियत प्राप्त गर्न सक्दैन।

16

हरियाणा राज्य बनाम मुकेश कुमारको मामिलामा यस न्यायालयले सम्पत्तिको अधिकारलाई अब संवैधानिक वा वैधानिक अधिकार मात्र होइन, तर मानव अधिकार पनि मानिन्छ। मानव अधिकारलाई आवास, जीविकोपार्जन, स्वास्थ्य, रोजगारी आदि जस्ता व्यक्तिगत अधिकारको क्षेत्रमानिएको छ। मानव अधिकारले बहुआयामिक आयाम प्राप्त गरेको छ।

१७. निर्णयमा विलम्ब र ढिलासुस्तीको पक्षको बारेमा पनि छलफल गरिएको छ, जुन निम्नानुसार छ:

"१०.७. याचिकाकर्ताको ढिलासुस्ती र ढिलासुस्तीको अवस्थाले न्यायालयमा पेश भएको सम्बन्धमा प्रस्तुत गरेको तर्क पनि अस्वीकृत हुने ठहर्छ। निरन्तर कारबाही को एक मामिलामा विलम्ब र लचकता उठाउन सकिँदैन, वा यदि परिस्थितिले न्यायालयको न्यायिक अन्तस्करणलाई आघात पुर्याउँछ। विलम्बको क्षमा न्यायिक विवेकको विषय हो, जुन मामिलाको तथ्य र परिस्थितिमा विवेकपूर्ण र यथोचित रूपमा प्रयोग गर्नुपर्दछ। यो मौलिक अधिकारको उल्लङ्घन, र दावी गरिएको उपचार, र कहिले र कसरी ढिलाइ भयो भन्ने मा निर्भर गर्दछ। न्यायालयहरूले पर्याप्त न्याय गर्न आफ्नो संवैधानिक क्षेत्राधिकार प्रयोग गर्न कुनै सीमा निर्धारण गरिएको छैन।

न्यायको माग यति सम्मोहक भएको अवस्थामा, संवैधानिक न्यायालयले न्यायलाई बढावा दिन को लागी आफ्नो क्षेत्राधिकार को प्रयोग गर्नेछ, र यसलाई पराजित गर्न को लागी (पी.एस. सदासिवास्वामी बनाम टी.एन. राज्य (१९७५) १ एससीसी १५२)।

टुकाराम काना जोशी र अन्यहरु बनाम एम.आई.डी.सी. र अन्यहरु मा (२०१३) १ एससीसी ३५३, यस न्यायालयले यस्तै तथ्य स्थितिको सामना गर्दा निम्नानुसार आयोजित गर्यो:

"त्यहाँ अधिकारीहरू छन् जसले भन्छन् कि ढिलाइ र ढिलासुस्तीले

दावी गर्ने अधिकारलाई समाप्त पाउँछ। यी मध्ये अधिकांश¹⁷ अधिकारीहरू सेवा न्यायशास्त्र, दशकौं अघि उनीहरूलाई गरिएको गल्तीको लागि क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने, वैधानिक बक्यौता असुली, शैक्षिक सुविधाहरूको लागि दावी र यस्तै प्रकारका अन्य श्रेणीहरूसँग सम्बन्धित छन्। यद्यपि, यो साँचो हो कि त्यहाँ केही अधिकारीहरू छन् जसले ढिलाइ र ढिलासुस्तीलाई एक नागरिकलाई उपचार खोज्नबाट रोक्छ, चाहे उसको मौलिक अधिकारको हनन भएको छ भने पनि, संविधानको लेख ३२ वा २२६ अन्तर्गत, हालको मामिला पूर्ण रूपमा फरक परिदृश्यसँग सम्बन्धित छ। राज्यका पदाधिकारीहरूले कानूनको कुनै स्वीकृति बिना अपीलकर्ताहरूको स्वामित्वमा रहेको जग्गाकब्जा गरे। अपिल्कर्ताले पटक-पटक क्षतिपूर्तिको लाभ प्रदान गर्न माग गरेका थिए। राज्यले या त अधिग्रहणको लागि निर्धारित प्रक्रिया, वा माग, वा कुनै अन्य स्वीकार्य वैधानिक मोडको पालना गर्नु पर्दछ।

(जोर मूल रूपमा प्रदान गरियो)

१८. उपर्युक्त कानूनी सिद्धान्तहरूले उत्तरदाताहरूलाई मामिलाको दिइएको तथ्यहरूमा कुनै पनि प्रतिरक्षाको साथ छोड्दैन।
१९. उपरोक्त को परिणाम उत्तरदाताहरूले कानून बमोजिम जग्गा अधिग्रहण गरेको र उचित क्षतिपूर्ति भुक्तान गरेको प्रमाणित गर्न असफल भएको छ भन्ने हुनेछ। तसर्थ, अपिल्कर्ताले सूचना दिनुभन्दा कम्तीमा तीन (३) वर्षको अवधिको लागि उत्तरदाताहरूले जग्गाको स्वामित्व र त्यसको अवैध प्रयोग र कब्जाको लागि क्षतिपूर्ति को हकदार हुनेछन् यस अदालत को निर्णयमा लाऊ बनम रामकृष्ण रेड्डी, ५ मा यस न्यायालयको निर्णयको कारण हामी हाम्रो अवलोकनमा बलियो छौं जहाँ यो भनिएको थियो कि मालिकलाई भूमिको गलत प्रयोग र कब्जाको लागि क्षतिपूर्तिको हकदार हुन सक्छ जसको सम्बन्धमा भूमि अधिग्रहण ऐनको धारा ४ अन्तर्गत कुनै अधिसूचना जारी गरिएको छैन, कब्जा को मिति देखि मिति सम्म यस्तो सूचना अन्तमा प्रकाशित भएको

२०. उत्तरदाता नं २ विभागमार्फत सो जग्गा उत्तरदाता-राज्यले प्रयोग गरिरहेको छ भन्ने कुरामा हामी सचेत छौं। तथापि, यसले राज्य सरकारलाई त्यस्तो इजाजतपत्र दिँदैन। हामीले मध्यस्थताका लागि मामिला पठाउने, सौहार्दपूर्ण समाधान खोज्ने प्रयास गरेका थियौं, तर त्यो सफल भएन। तथापि, हामी उत्तरदाता- राज्यलाई यस फैसलाको परिणामको विश्लेषण गर्न केही समय दिन चाहन्छौं, र यदि उनीहरूले चाहेको खण्डमा उक्त ऐन अन्तर्गत उचित सूचना मार्फत जग्गा अधिग्रहण गर्न र उनीहरूलाई जग्गा राख्न सक्षम हुने गरी कानूनको उचित सहारा लिन सक्छन। हामी उत्तरदाता-राज्यलाई उनीहरूले के गर्न चाहन्छन् भनेर आफ्नो मन बनाउन फैसला भएको मितिदेखि तीन (३) महिनाको समय दिन्छौं। के तिनीहरू अझै पनि उचित सूचना जारी गरेर भूमि कायम राख्न चाहन्छन्, वा उनीहरू भूमिको कब्जा समर्पण गर्न चाहन्छन्। कुनै पनि घटनामा, प्रयोग र व्यवसायको लागि भुक्तानीको प्रश्न अझै पनि उठ्नेछ, जुन कानून अनुसार निर्धारण गर्नु पर्दछ। मेस्ने लाभ एक न्यायालय आयुक्त द्वारा निर्धारित गरिनेछ, सुनवाई न्यायालय द्वारा नियुक्त गर्नको लागी, यस सन्दर्भमा राहत को रूप मा वादी मा नै मांग गरिएको छ।
२१. उपरोक्त आदेशलाई दृष्टिगत गरी दावी को अवस्थामा मालपोत फिर्ता गर्न अपिलीय न्यायालयबाट पारित भएको वैकल्पिक निर्देशन उत्पन्न हुने छैन।
२२. अपीललाई तदनुसार अनुमति दिइएको छ, पक्षहरूलाई उनीहरूको आफ्नै लागत वहन गर्न पर्ने छ।

.....जे.

[संजय किशन कौल]

नई दिल्ली। २ मार्च, २०२०।

जे.[के.एम. जोसेफ]